

**Karsten
Xuereb** **SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO
KAO SREDSTVO RAZVOJA
KULTURNOG TURIZMA NA
MALTI I GOZU**

**SOCIAL ENTERPRISE AS A
VEHICLE FOR CULTURAL
TOURISM IN MALTA AND GOZO**

SAŽETAK: U ovom se radu razmatra prvenstveno razvoj socijalnog poduzetništva u Europi i na Malti. Drugo, rad ocjenjuje važnost ovog koncepta za praksu kulturnog turizma na Malti primjenom modela međunarodne politike na lokalnu praksu. Treće, analizira se odnos socijalnog poduzetništva prema praksama održivog razvoja s naglaskom na kulturni turizam na Malti i Gozu, dvama glavnim malteškim otocima. U okviru ovog pregleda utvrđuju se i raspravlja se o nedostacima i mogućnostima za konkretno djelovanje. Naposljetku, članak nudi sažetak rezultata za buduća razmatranja i preporuke, s naglaskom na kulturno relevantna, mjerljiva i komparativna istraživanja u održivoj politici i praksi koja se bavi kulturnim turizmom koji je društveno poduzetnički.

KLJUČNE RIJEČI: kulturni turizam, Gozo, Malta, socijalno poduzetništvo, održivi razvoj

ABSTRACT: This paper first considers the development of the field of social enterprise in Europe and Malta. Secondly, it assesses the relevance of this concept to the practice of cultural tourism in Malta by applying international policy frameworks to local practice. Thirdly, it analyses the relation of social enterprise to sustainable development practices with a focus on cultural tourism in Malta and Gozo, the two main Maltese islands. As part of this review, lacunae, shortfalls and possibilities for specific action are identified and discussed. Finally, a summary of findings for future considerations and recommendations, with an emphasis on culturally relevant, measurable and comparative research in sustainable policy and practice addressing cultural tourism that is socially entrepreneurial, is proposed.

KEY WORDS: cultural tourism, Gozo, Malta, social enterprise, sustainable development

This work is licensed under a CC BY-NC 4.0 license
© author(s)
Ovaj je rad licenciran pod licencom CC BY-NC 4.0
© autor(i)

UVOD: POZADINA I DEFINICIJE

Počevši od prijelaza tisućljeća, 2000. godine, koncept socijalnog poduzetništva nije bio od velike važnosti na europskoj razini. Međutim, to se promijenilo u posljednjih nekoliko godina, potaknuto izazovima uzrokovanim cikličkim gospodarskim krizama, koje su dodatno pogoršala ograničenja koja je nametnula pandemija COVID-a 19 i utjecaj koji ruska invazija na Ukrajinu ima na globalnu trgovinu.

Iako dobivaju na važnosti, pojmovi socijalnog poduzetništva i socijalnog poduzeća često se brkaju. Da pojasnimo, socijalno poduzetništvo treba shvatiti kao način na koji pojedinci i zajednice, poznati kao socijalni poduzetnici, sudjeluju i razvijaju organizacije koje nazivamo socijalnim poduzećima (Defourney i sur., 2014.).

Posljednjih godina definicije koje se odnose na ovo područje su postale malo izoštrenije. Ovaj se članak usredotočuje na vrstu društvenog poduzetništva koja se temelji na praksi i njeguje održivi rast i odgovornu dobrobit. Pojam teritorijalnog angažmana je ključan. Stoga se članak usredotočuje na praksu malih organizacija na Malti koje cijene tradicionalno znanje koje proizlazi iz poštovanja prema vrednovanju nematerijalne baštine. Ključna područja kojima se članak bavi odnose se na kulturni turizam.

Praksa na glavnom otoku Malti i na manjem susjednom otoku Gozu prilika je za razmišljanje o tome kako istovremeno nedostaju, ali i postoje primjeri dobre prakse u tome kako se inovativne strukture mogu povezati s teritorijalnim dimenzijama koje su značajne za lokalne zajednice i posjetitelje. Aspekt inovacija ključan je za uspjeh održive prakse (Zahra i sur., 2009.).

Društveno orijentiran rad ima na Malti dugu tradiciju u obliku volonterskih aktivnosti koje promiču gospodarsko djelovanje koje vodi ka postizanju ciljeva važnih za zajednicu. Vjerske organizacije, koje su najčešće dio Rimokatoličke crkve na Malti, u velikoj su mjeri zamijenjene neovisnim organizacijama civilnog društva.

INTRODUCTION: BACKGROUND AND DEFINITIONS

Starting with the turn of the years 2000, the concept of social enterprise had not been very important on a European level. However, this has changed in the last few years, propelled by challenges brought on by the cyclical economic crises, worsened by the COVID-19 pandemic restrictions and the impact of the Russian invasion of the Ukraine on global commerce.

While gaining in importance, the notions of social entrepreneurship and social enterprise have often been confused. For the sake of clarity, social entrepreneurship will be understood as the way in which individuals and communities known as social entrepreneurs engage in and develop organisations described as social enterprises (Defourney et al., 2014).

In recent years the definitions addressing this field have been sharpened. This article focuses on the kind of social entrepreneurship that is based in practice and nurtures sustainable growth and responsible wellbeing. The concept of territorial engagement is key. Therefore, it focuses on practice in Malta by small organisations that value the traditional knowledge that stems from a respectful assessment of intangible heritage. The key areas of experience dealt with are related to cultural tourism.

Practice in the main island of Malta, and the smaller adjacent island of Gozo may provide the opportunity for reflection about both the lack, and existence, of best practice examples in how innovative structures may be linked to territorial dimensions that are significant for local communities and visitors alike. The aspect of innovation is crucial to the success of sustainable practice (Zahra et al., 2009).

Socially-oriented work in Malta has a long tradition of voluntary activities that has promoted economic action that abets the fulfilment of goals that are important for communities. Religious organisations, many times part of the Roman Catholic Church in Malta, have arguably been largely supplanted by independent civil society organisations. Voluntarism

Volonterstvo je zadržalo relativno snažnu ulogu. Nedavne procjene upućuju na to da bi broj organizacija koje se mogu identificirati kao socijalna poduzeća na Malti mogao iznositi oko šezdeset (Micallef & Borg, 2022.).

Takve organizacije smatraju se društvenim subjektima jer odgovaraju opisu Europske komisije (2021.) kao operateri koji imaju društveni utjecaj i daju prednost zajedničkoj koristi svojih dionika, pretpostavljajući je privatnoj dobiti. Generirani prihodi uglavnom se ostvaruju inovativnim sredstvima i ulažu se u postizanje društveno korisnih ciljeva.

Iz malteške pravne perspektive, Parlament je između 2015. i 2022. unaprijedio priznavanje socijalnih poduzeća pomoću Bijele knjige, a to je postupak savjetovanja i pravno obvezujući akt posvećen socijalnom poduzetništvu. Što se tiče zakona, odnosno Poglavlja 630 poznatog kao Zakon o socijalnom poduzetništvu, koji još nije bio na snazi u vrijeme pisanja, socijalna poduzeća moraju biti trgovačka društva, partnerstva ili oblici suradnje koji obavljaju “bilo koji čin trgovine ili drugu aktivnost koja je prvenstveno usmjerena (...) prema ispunjavanju društvene svrhe u korist zajednice” (Parlament Malte, 2022., str. 9). Nadalje, definicija obuhvaća one komercijalne aktivnosti koje se provode “s ciljem uključivanja radnika s invaliditetom ili radnika u nepovoljnom položaju na tržište rada”, što se odnosi na radnike migrante (str. 9).

Kao što je navedeno, u ovom se radu usvaja šira perspektiva koja odražava širu definiciju usvojenu na europskoj praktičnoj osnovi. Stoga, gledano na taj način, velik dio ustanova je na Malti djelovao i još uvijek djeluje u području zaštite okoliša, lokalnog razvoja, pristupa / uključivanja i dobrobiti životinja. Međutim, kulturni i baštinski aspekti, uključujući kulturni turizam, znatno su se povećali u posljednje vrijeme. Često se bave obrazovanjem i održivim razvojem (Caruana & Nogales, 2020., str. 10). Zato se primjećuje veliki potencijal u kulturi i turizmu.

has remained relatively strong. Recent estimates indicate that organisations that may be identified as social enterprises in Malta may number around sixty (Micallef & Borg, 2022).

Such organisations are considered as social enterprises because they match the description of the European Commission (2021) as operators that have a social impact and prioritise the communal benefit of their stakeholders before private profit. Income generated is generally accrued through innovative means and invested to reach socially beneficial goals.

From a Maltese, legal perspective, between 2015 and 2022 Parliament advanced the recognition of social enterprises through a White Paper, a consultation process and a legally binding act dedicated to social enterprise. In terms of the law, namely Chapter 630 known as the Social Enterprise Act, not yet in force at the time of writing, social enterprises need to consist of companies, partnerships or cooperatives that carry out “any act of trade or other activity which is principally aimed (...) towards the fulfilment of a social purpose for the benefit of the community” (Parliament of Malta, 2022, p. 9). Furthermore, the definition encompasses those commercial activities carried out “with the purpose of integrating into the labour market workers with a disability or disadvantaged workers” that includes specific references to migrant workers (p. 9).

As noted, this paper adopts a wider perspective that reflects the broader definition adopted on a European practical basis. Therefore, through this lense, the large part of set-ups in Malta used to, and still, operate in the environmental, local development, access / inclusion and animal welfare. However, the cultural and heritage aspects, including cultural tourism, have remarkably increased of late. They often engage with education and sustainable development (Caruana & Nogales, 2020, p. 10). Hence, a great deal of potential in culture and tourism is observed.

Razvoj kulturnog poduzetništva na Malti

Istraživanja provedena na Sveučilištu Malta koja su potkrijepljena praksom na terenu podržavaju rast koji je u posljednje vrijeme vidljiv u tom sektoru. Ključni trenutak dogodio se krajem 2019. godine kada je nacionalna obrazovna institucija, surađujući na istraživačkom projektu L'EMergence de l'Entreprise Sociale en Europe (grubo prevedenom kao pojava socijalnih poduzeća u Europi) predstavila rezultate koji se odnose na sadašnje stanje. Uočeno je kako je praksa socijalnih poduzetnika usmjerena na promicanje sudjelovanja, pristupa i iskorištavanja živosti koja proizlazi iz raznolikosti u području kulture.

Uvažavanje raznolikosti odražava širi model koji obuhvaća međunarodna istraživanja, uključujući onaj kojeg promiče Organizacija Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu (UNESCO) putem recentnih publikacija kao što su Culture | 2030 Indicators (UNESCO, 2019.). Snažna raznolikost informiranja o socijalnom poduzetništvu ključna je u borbi protiv stečenog mišljenja prema kojem organizacije civilnog društva ne mogu stvarati socijalnu dobrobit kroz poduzetništvo.

Od svog osnutka nakon neovisnosti 1964. godine, turizam na Malti slijedio je modele koji se oslanjaju i potiču ovisnost o masovnom turizmu. Kao što je napomenula Malteška uprava za turizam, "izravno povezano s problemom sezonalnosti (...) pozicioniranje Malte kao sunčane i morske destinacije između kasnih 1950-ih i sredine 1980-ih rezultiralo je velikom koncentracijom priljeva turizma oko vrhunca ljetnih mjeseci, s vrlo malo aktivnosti izvan vrhunca tijekom ostatka godine" (Malteška uprava za turizam, 2021., str. 75). Primjeri kulturnog turizma koji su održivi i dalje su rijetki. Međutim, njihov broj odnedavno raste, a za potrebe ovog članka ubrojiti će se u primjere socijalnog poduzetništva.

The development of cultural enterprise in Malta

Research at the University of Malta supported by in-the-field practice has sustained recent growth in the sector. A seminal moment took place late in 2019 when the national education institution collaborated with the research project known as L'EMergence de l'Entreprise Sociale en Europe (loosely translated into the emergence of social enterprises in Europe) to present findings addressing the current state of affairs. It observed how the practice of social entrepreneurs is geared toward promoting participation, access and harnessing the vibrancy that stems from diversity in the field of culture.

The concern with and appreciation of diversity reflects the larger framework embraced by international research, including that promoted by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO) through recent publications like Culture | 2030 Indicators (UNESCO, 2019). The inherent strength of diversity in informing social entrepreneurship is fundamental in countering received understanding that civil society organisations are not adept at generating social wellbeing through enterprise.

Since its inception after Independence in 1964, tourism in Malta has followed models that rely and foster dependence on mass tourism. As noted by the Malta Tourism Authority, "with direct links to the (...) related to the issue of seasonality (...) the positioning of Malta as a sun and sea destination between the late 1950s and the mid-1980s resulted in a huge concentration of tourism inflows around the peak summer months with very little off-peak activity during the rest of the year" (Malta Tourism Authority, 2021, p. 75). Instances of cultural tourism that are sustainable remain rare. However, they have recently grown in number, and for the purpose of this article will be counted with examples of social enterprise.

SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO U KULTURNOM TURIZMU: UTVRĐIVANJE MEĐUNARODNIH MODELA RELEVANTNIH ZA MALTU I GOZO

Praktičari i istraživači kulturnog turizma na Malti i Gozu često traže poveznicu kako svoj rad sinkronizirati s modelima koji se bave međunarodnom politikom i praksom. Jedan od ključnih elemenata je razumijevanje snažnih veza između održivog turizma i karakterističnih vrijednosti nematerijalne baštine, s jedne strane, i lokalnih zajednica koje nastanjuju i čuvaju njihovu materijalnu baštinu, s druge. Kulturne turističke proizvode i usluge moguće je razviti eksternalizacijom tog pristupa određenim područjima i njihovim prirodnim, ljudskim i izmišljenim resursima.

Na globalnoj razini socijalno poduzetništvo očituje se kao “važno sredstvo održivog razvoja destinacija” (Matošević Radić, 2020., str. 6). Odjeća u kulturnom turizmu ima “ključnu ulogu u ostvarivanju željenih ishoda razvoja zajednice”, u generiranju proizvoda i usluga (Matošević Radić, 2020., str. 7).

Istraživanje prakse kulturnog turizma dovelo je do toga da se kulturni turizam prepoznaje kao značajni pokretač održive dobrobiti dionika, suradnika u turizmu i putovanja na globalnoj razini. Postupno, tijekom proteklih četrdeset godina, interakcija između kulture i turizma, u odnosu na sve veće prepoznavanje vrijednosti održivosti u upravljanju baštinom, navela je akademsku zajednicu da posveti više pozornosti ovoj industriji i njezinoj praksi (Du Cros & McKercher, 2020.).

Jedan od međunarodnih modela koji se poziva na zdravu procjenu je onaj o kojem govore Strateški prioriteti Ujedinjenih gradova i lokalnih jedinica (UCLG) 2016-2022 (2015.). Ovaj dokument potiče lokalne i regionalne vlasti da preuzmu inicijativu i definiraju programe koji će imati društveni, gospodarski, ekološki i kulturni učinak. Strateški

SOCIAL ENTERPRISE IN CULTURAL TOURISM: IDENTIFYING INTERNATIONAL FRAMEWORKS WITH RELEVANCE TO MALTA AND GOZO

Practitioners and researchers of cultural tourism in Malta and Gozo often seek to relate their work to frameworks that engage with international policy and practice. One key element is the understanding of the strong links that connect sustainable tourism and the inherent value of intangible heritage to local communities that inhabit and treasure their tangible heritage. Cultural tourism products and services may develop from the externalisation of this approach to particular territories and their natural, human and fabricated resources.

On a global level, social enterprise manifests itself as an “important vehicle for sustainable development of destinations” (Matošević Radić, 2020, p. 6). Cultural tourism outfits fulfil a “critical role in delivering desired community development outcomes” in generating products and services (Matošević Radić, 2020, p. 7).

Research into cultural tourism practice has led to its recognition as a significant driver towards the sustained wellbeing of stakeholders, contributors in tourism and travel on a global level. Gradually, over the past forty years, the interaction between culture and tourism in relation to the growing recognition of the value of sustainability in heritage management has led academia to pay more attention to the industry and its practice (Du Cros & McKercher, 2020).

One of the international frameworks invoked for a sound assessment board is the one provided by the United Cities and Local Governments (UCLG) Strategic Priorities 2016-2022 (2015). The document encourages local and regional authorities to take the lead in setting agendas with social, economic, environmental and cultural impact. The strategic priorities for local and regional government are relevant and important to participants in Malta. One may

prioriteti lokalne i regionalne uprave relevantni su i važni za sudionike na Malti. Vidljivo je koliko skup prioriteta koji imaju dugoročnu perspektivu i usklađeni su s drugim utjecajnim modelima može pomoći u provedbi lokalnih programa kada se radi o međunarodnim trendovima informiranja o kulturnom turizmu na Malti.

Stoga se sljedeći odjeljak odnosi na taj strateški pristup, uzimajući u obzir važnost Konvencije Vijeća Europe o nematerijalnoj baštini iz 2005., te vrijednost gore navedenih prioriteta u malteškom kontekstu. Važnost Faro konvencije podsjeća na važnost priznavanja nematerijalne baštine u ovoj procjeni.

POLOŽAJ LOKALNE POLITIKE I PRAKSE U MEĐUNARODNOM MODELU

Strateški prioriteti UCLG-a za razdoblje 2016. – 2022. potiču lokalne i regionalne vlasti da definiraju vlastite programe kulturnog turizma. UCLG potiče da takve strukture steknu poštovanje i status priznatih aktera u lokalnom i širem okviru politike i prakse. Razlog tome je da se utječe na načine na koje se programi rada u svijetu shvaćaju i provode u područjima koja utječu na živote zajednica. Štoviše, lokalnim partnerima se pruža potpora tako što se njihova praksa pozicionira u međunarodne mreže koje onda omogućuju razmjenu dobrih praksi.

Akcijske točke koje je utvrdila UCLG naglašavaju sljedeća područja:

- i. uzajamnu važnost koju donositelji odluka imaju za zajednicu;
- ii. proces decentralizacije koji razvija i usmjerava orijentaciju modela prema kulturnom djelovanju; i
- iii. političko vodstvo s vizijom i sposobnošću slušanja i provedbe dugoročnih, uključivih akcija.

Mnogobrojne kulturne politike i strategije diljem svijeta nastoje pružiti potporu modelima koji njeguju učinkovito lokalno djelovanje.

note how far a set of priorities with a long-term perspective that is aligned with other frameworks of value that are influential may go to help shape the implementation of local agendas in the context of international trends to inform cultural tourism in Malta.

Therefore, the following section relates this strategic approach while taking into account the significance of the Council of Europe 2005 Faro Convention addressing intangible heritage while considering the value of the above mentioned priorities to the Maltese context. The relevance of the Faro Convention reminds one of the importance of acknowledging intangible heritage in this assessment.

SITUATING LOCAL POLICY AND PRACTICE WITHIN AN INTERNATIONAL FRAMEWORK

The UCLG Strategic Priorities 2016–2022 encourage local and regional authorities to set their own agendas for cultural tourism. The UCLG calls on such structures to gain respect and status as recognised players in the local and wider framework of policy and practice. This is so in order to influence the ways in which global agendas are understood, and implemented, in areas that influence the lives of communities. Moreover, it provides support to local partners by situating their practice in international networks that enable the sharing of best practice.

The action points set out by the UCLG emphasise these fields:

- i. the mutual relevance of decision makers to the community;
- ii. the process of decentralisation of that develops and guides the framework orientation towards cultural action; and
- iii. political leadership with a vision and able to listen and outline the implementation of long-term, inclusive actions.

Ovaj širokokutni pristup odražava se u malteškoj politici i strategiji kulturnog turizma. Trenutna malteška politika i strategija kulturnog turizma koje proizlaze iz ministarstava nadležnih za kulturu i baštinu te turizam prepoznaju važnost lokalnog angažmana u oblikovanju kulturne politike radi kulturnog razvoja i održivosti.

Nacionalna kulturna politika tvrdi da je, na temelju priznavanja važnosti kulturnih prava, njezina misija “integrirati kulturu u nacionalni razvoj s globalnom perspektivom koji doprinosi održivom razvoju” (Ministarstvo nacionalne baštine, umjetnosti i lokalne samouprave, 2021., str. 9). Ona također ima za cilj aktivno raditi na “održivom i kreativnom angažmanu s resursima kulturne baštine” kako bi se riješio problem širokog spektra praksi, uključujući obrazovanje, dobrobit, socijalnu uključenost i održivi turizam (str. 11). Kad je riječ o strategijama specifičnima za Gozo, naglašava se “promicanje održivog kulturnog turizma” (str. 12).

Politika je posvećena ratifikaciji Konvencije UNESCO-a o zaštiti i promicanju raznolikosti kulturnih izričaja iz 2005. godine, kojoj je pristupila, kako bi se ostvarili ciljevi održivog razvoja (str. 13). Politika također prepoznaje “ključnu ulogu” koju gospodarska i društvena aktivnost povezana s kulturom, uključujući socijalno poduzetništvo, ima “u poticanju ciljeva održivog razvoja uključivanjem vrijednosti usmjerenih na ljude i održivost u njihove gospodarske, socijalne i ekološke ciljeve” (str. 29). Nadalje, ova politika prepoznaje važnost “zajednica koje prepoznaju vrijednost takve baštine” te pomaže “održivom upravljanju nematerijalnom kulturnom baštinom” (str. 85).

S obzirom na rastuće, iako postupno, prepoznavanje te važnosti, u trenutačnoj nacionalnoj strategiji turizma navodi se da je “način na koji Malta može ostvariti potrebnu promjenu – ponuda čari i atrakcija mediteranskog arhipelaga s naglaskom na lijepo vrijeme i širok raspon obalnih aktivnosti”, a to još “posebno naglašava živahna

A large number of cultural policies and strategies worldwide try to give support to the frameworks that nurture local action that is effective.

This wide-angle approach finds a reflection in Maltese cultural tourism policy and strategy. The current Maltese policies and strategies for cultural tourism emanating from the ministries responsible for culture and heritage as well as tourism recognise the significance of local engagement in the formulation of cultural policy to inform cultural development and sustainability.

The national cultural policy claims that on the basis of its recognition of the importance of cultural rights, its mission is to “integrate culture in national development with a global outlook that contributes to sustainable development” (Ministry for the National Heritage, the Arts and Local Government, 2021, p. 9). It also aims at actively working at “sustainable and creative engagement with cultural heritage resources” to address a vast array of practices including education, wellbeing, social inclusion and sustainable tourism (p. 11). With regard to strategies specific to Gozo, “(p)romoting sustainable cultural tourism” is emphasised (p. 12).

The policy commits itself to the ratification of the 2005 UNESCO Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, which it has acceded to, in order to address the SDGs (p. 13). The policy also recognises the “key role” that economic and social activity related to culture, including social entrepreneurship, has “in propelling the sustainable development goals by incorporating people-centre values and sustainability across their economic, social and environmental objectives” (p. 29). Furthermore the policy recognises the importance of “communities embracing the value of such heritage” in delivering “(s)ustainable intangible cultural heritage management” (p. 85).

With reference to the gradual evolution of this growing recognition, the current national strategy for tourism notes that the “way for Malta to achieve the required change was to capitalise on the fact

lokalna zajednica svojom raznolikom kulturom i bogatom tisućljetnom poviješću” (Malteška uprava za turizam, 2021., str. 75). Nadalje, poštovanje i integracija praksi koje podupiru SDG 11, usmjereno na održive gradove i zajednice, središnja su točka strategije za sadašnje i buduće djelovanje u području turizma (str. 87).

Zanimljivo je napomenuti da se tijekom proteklih desetljeća na području zaštite okoliša već isprobalo niz aktivnosti koje se tiču kreiranja politike u kulturi i turizmu. To je bilo vidljivo već u 1980-ima, kad je UNESCO priznao da se provedba politike zaštite okoliša s ciljem održivog razvoja provodi bolje, na svjetskoj razini, ako se uključi ljude u njihovom vlastitom okruženju. Najbolja praksa prenesena je na metode koje bismo uskoro mogli vidjeti u kulturnoj praksi.

Milenijski razvojni ciljevi su poboljšani ciljevi koji teže većoj održivosti, a Konvencija o zaštiti i promicanju raznolikosti kulturnih izričaja razmatra ovaj bliži razvoj između ekoloških problema s jedne strane i onih koji se odnose na lokalnu i regionalnu politiku te praksu unutar umjetnosti i kreativnih akcija, s druge. Osim toga, Faro Konvencija iz 2005., koju promiče Vijeće Europe, može se smatrati jednim od najznačajnijih međunarodnih modela održavanja odnosa između lokalne i međunarodne prakse. Konvencija je podržala one aspekte baštine koji su uglavnom značajni u interakciji s ljudskim pravima i demokracijom. To su načela koja Vijeće Europe tradicionalno i sve više štiti i promiče. Konvencija se bavi širokim konceptom baštine i njezinim značajem, usmjerenim na vrijednosti za zajednice diljem svijeta. Konvencija zastupa ideju da predmeti, artefakti i lokaliteti sami po sebi ne predstavljaju važan element kulturne baštine. Umjesto toga, oni su bitni zbog značaja i primjene koje im zajednice pridaju, te vrijednosti koje su im dodijeljene te koje predstavljaju.

Na temelju ove perspektive može se reći da vrijednost baštine leži u značenju koju ona ima

that it could offer the charms and attractions of a Mediterranean archipelago with emphasis on good weather and a wide range of coastal activities” was “underscored by a vibrant local community with its diverse culture and rich millenary history” (Malta Tourism Authority, 2021, p. 75). Furthermore, respect for and integration of practices that support SDG 11 addressing sustainable cities and communities is central to the strategy for present and future action in the field of tourism (p. 87).

It is interesting to note that over the past decades a number of important activities related to policy making in culture and tourism had been already tried out in the environmental field. This is already evident in the 1980s, witnessing a recognition, especially at UNESCO, that global environmental policy implementation aiming for sustainable development improved in effectiveness when engaging with people within their environment; best practice observed was transferred in ways that could soon be witnessed in cultural practice.

The Millennium Development Goals are the renewed goals aiming for more sustainability, and the Convention on the Protection and the Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, are reflective of this closer development between ecological concerns on the one hand and those concerning local and regional policy and practice within the arts and creative actions. Moreover, the 2005 Faro Convention promoted by the Council of Europe may be referred to as one of the most significant international frameworks that sustains relations between local and international practice. It has supported those significant aspects of heritage that mainly interact with human rights and democracy. These are principles that the Council of Europe has traditionally, and increasingly, defended and promoted. The Convention engages with a broad concept of heritage and its value-centred significance to communities across the world. The Convention entertains the concept that objects, artefacts and places are not, in themselves, the important element about cultural heritage. Rather, they are important because of the significance and

za zajednicu. Bilo da je baština materijalne ili nematerijalne prirode ili klasifikacije, ono što zajednica vrednuje je onaj poseban osjećaj da, s jedne strane, ulaže u strukturu, lokacije, spomenike i sl., a s druge strane, u rituale, proslave ili svečanost. Ako zajednica trpi gubitak jednog ili drugog, taj gubitak ima suštinsko značenje. Stoga se smatra da je vrijednost koja je prožeta baštinom, kao i životima ljudi i zajednice koji dijele vezu s tim vanjskim znakom kulture i civilizacije, pretrpjela potencijalno nepopravljiv gubitak (Brusasco, 2018.).

Važnost Faro Konvencije leži u načinu na koji ona može funkcionirati kao alat modela. Ako ju tako promatramo, ona definira glavne teme, pitanja i ciljeve bilo koje intervencije koju stranke potpisnice trebaju provesti. Države stranke imaju slobodu, kao i mogućnost odlučivanja o najboljem načinu korištenja modela, kako bi se Konvenciju uskladilo s pravnim i institucionalnim okvirima, praksom i tradicijama tih zemalja. U usporedbi s drugim konvencijama, struktura ove modelske konvencije ne ograničava potpisnice prilikom provedbe posebnih obveza. Drugim riječima, ona daje sugestije, ali ne obvezuje.

Usvajanjem prihvatljivije definicije koncepata baštine, zajednice i zajedničke odgovornosti, Faro Konvencija dopušta kreativne načina procjene i rješavanje pitanja baštine u kojima će sudjelovati aktivno civilno društvo. Kroz svoju orijentaciju usmjerenu na baštinu, Konvencija pruža potporu zajednicama na lokalnoj razini. Ona to čini tako da zajednicama stavlja na raspolaganje institucionalno znanje i najbolje prakse Vijeća Europe kako bi se to znanje moglo dijeliti i provoditi putem posebnih i lokalno relevantnih mjera. Pri tome je moguće pokrenuti skup najboljih praksi kojima se informiraju inovativni društveni modeli.

Slijedeći smjernice utvrđene Faro Konvencijom, lokalna tijela i tijela civilnog društva mogu se tako pozicionirati da omoguće institucijama i zajednicama da utječu na procese donošenja odluka i modele upravljanja kako bi učinkovitije

applications that communities attach to them and the values they are assigned and represent.

On the basis of this perspective one may say that the value of heritage lies in the meaning it has to communities. Whether the heritage is of a tangible or intangible nature or classification, what communities feel is of value is that special sense that, on the one hand, they invest in the structure, site, monument or other, and on the other hand, the ritual, celebration or festivity. If communities endure the loss of one or the other, this loss has an intrinsic significance. Therefore, the value imbued by the heritage item, as well as inhabiting the lives of the people and the communities that shared a bond with that outward sign of culture and civilisation, are perceived to have suffered a possibly irredeemable loss (Brusasco, 2018).

The significance of the Faro Convention lies in the way it may function as a framework tool. Used in this way, it maps out an agreed area for the main themes, issues and objectives of any intervention for signatory parties to implement. State parties are at liberty as well as enabled to decide upon the best means to use in order to put the Convention into motion in line with their respective legal and institutional frameworks, practice as well as traditions. When compared to other conventions, the structure of this framework convention does not constrict signatories to implement specific obligations. In other words, it suggests and gestures at action, but does not bind.

By adopting a more sensitive definition of the concepts of heritage, communities and shared responsibility, the Faro Convention allows for the possibility of pursuing creative ways with which to assess and address heritage assets with the commitment and involvement of active civil society. Through its orientation that centres on heritage, the Convention provides various degrees of support to communities at the local level. This is done by making available to communities the Council of Europe's institutional knowledge and best practice so that this may be shared and

upravljali svojim razvojnim alatima. Ovaj proces omogućuje sudionicima da primjene načela i kriterije koje su naslijedili iz ovog bogatog itinerara te ulože u njih na način koji pozitivno doprinosi kreativnoj društvenoj i ekonomskoj dinamici relevantnih zajednica unutar područja kulture, baštine i turizma.

Izazovi u primjeni politike u praksi

Jedan od prioriteta dionika kulturnog turizma na Malti, u nastojanju da prakticiraju načela opisana u prethodnom odjeljku, jest utvrditi primjenjivost međunarodnog iskustva u kontekstu gradova, mjesta i sela. Uloga navedenih dionika, uključujući institucije koje se bave kulturnim turizmom i primjenom teorije u praksi kroz projektni i istraživački rad, uključujući, na primjer, Institut za turizam, putovanja i kulturu na Sveučilištu Malte, je i pravovremeno rješavanje ovog izazova.

Vidljivo je kako se globalni trendovi primjenjuju na maltešku politiku u području kulture i turizma. Primjena politike od strane nacionalnog tijela za financiranje umjetnosti, Arts Council Malta (Malteško Vijeće za umjetnost), spada u strategiju kulturnog razvoja za 2025. (Arts Council Malta, 2022.). Ovaj dokument pruža najjasniji i najnoviji valjani primjer takvog pristupa koji je ukorijenjen u dinamici zajednice raznolikosti i kulturnog izražavanja s naglaskom na održivo socijalno poduzetništvo.

Glavni aspekt postizanja ovog cilja odnosi se na priznavanje “kulturnih prava u kontekstu Ciljeva održivog razvoja” (Arts Council Malta, 2022., str. 4). Na razini provedbe, strategija je usmjerena na prednosti poticanja suradnje i umrežavanja kako bi se “potaknulo i održalo poduzetništvo”, u okviru potpore ideji “grupiranja” različitih kreativnih dionika i njihovih zajednica (str. 39). Strategijom se na praktičan način predlaže uspostava “raznovrsnih razvojnih programa i programa osposobljavanja koja se usredotočuju na poduzetnički način razmišljanja i mobilizaciju društvenih, kulturnih i gospodarskih dobara”.

implemented through actions that are specific and locally relevant. In so doing, it is possible to set into motion a set of best practices with which to inform innovative society models.

By following the guidelines set by the Faro Convention, local and civil society bodies are able to position themselves in such a way as to allow both institutions and communities to influence and inform decision-making processes and governance models in order to manage their development tools more effectively. This process enables participants to apply principles and criteria inherited from this enriching itinerary and invest them in a way that positively contributes to the virtuous social and economic dynamics of the pertinent communities within the fields of culture, heritage and tourism.

Challenges in applying policy to practice

One of the priorities of cultural tourism stakeholders in Malta in trying to address and practise the principles described in the previous section is identification the applicability of international experience to the contexts of cities, towns and villages. The role of said stakeholders, including institutions dealing with cultural tourism and applying theory to practice through project and research work, including, for instance, the Institute for Tourism, Travel and Culture at the University of Malta, involves addressing this timely challenge.

It has been observed how global trends have been applied to Maltese policy in the fields of culture and tourism. One may add the application of the national arts funding body, Arts Council Malta, of the policy through a strategy for cultural development for 2025 (Arts Council Malta, 2022). This document provides the most clear, recent and valid example of such an approach that is rooted in community dynamics of diversity and cultural expression with a focus on sustainable social entrepreneurship.

A major aspect identified in order to achieve this aim is associated with the recognition of “cultural rights within the context of Sustainable Development Goals” (Arts Council Malta, 2022, p. 4). At the

Oni traže mogućnosti za održivi rast kreativnog i pomoćnog sektora putem “razmjene znanja, razvoja vještina, osviještenosti o dobrobiti i pristupa resursima, primjerice alatima” (str. 39).

Nadalje, cilj je strategije “podupirati održivost u kreativnom i kulturnom sektoru mjerama koje odražavaju nove modele stvaranja, proizvodnje i distribucije”. Ova mjera odnosi se na aktualne napore diljem Europe kako njegovati održive razvojne modele koji su ukorijenjeni u lokalnim inicijativama i granaju se prema van na mrežu, te kombiniraju prakse koje mogu dijeliti slične izazove, a osim toga, imati i koristi od zajedničkog iskustva. Takvu perspektivu predviđaju europske institucije, u skladu sa Strateškim okvirom za kulturnu politiku 2023. – 2026., pozivajući se na politiku i praksu koja priznaje način na koji “kultura znatno doprinosi održivom razvoju, gospodarstvu i socijalnoj uključenosti, poboljšavajući teritorijalnu koheziju” (Vijeće ministara, 2002., str. 6).

Istraživači u području kulturnog turizma svjesni su da je potrebno uložiti puno rada, kako u istraživanja tako i u aktivnostima koje proizlaze iz ovog područja. Međutim, oni su također svjesni da se može učiniti više kako bi se zatvorio jaz između teorije i prakse i omogućio procvat sinergije i uzajamnog utjecaja (Stumpf i sur., 2016.). Dionici koji su praktično uključeni u ovo područje usvajaju niz metodologija za izgradnju mostova. Na primjer, mogu podupirati veću neposrednost između subjekata u različitim, ali povezanim područjima, poticati daljnju decentralizaciju u upravljačkim strukturama koje oblikuju praksu, kako bi se izolirao nepovoljan financijski ili politički utjecaj te savjetovati političko vodstvo na načine koji mogu pomoći u informiranju dugoročne vizije. Razmišljajući o trenutnim trendovima koji oblikuju razvoj kulturnih resursa na lokalnoj razini, čini se da vlasti na Malti dijele uvjerenje da mogu staviti lokalno poboljšane alate u ruke kako bi stvorili inovativne i održive načine interakcije s vlastitim i drugim zajednicama, na Malti i na međunarodnoj razini (Udruga lokalnih vijeća, 2021.).

implementation level, the strategy focuses on the benefits of fostering collaboration and networking in order “to stimulate and sustain entrepreneurship” as part of efforts at supporting the concept of “clustering” between different creative stakeholders and their communities (p. 39). In practical ways, the strategy proposes the establishment of “a diverse training and development programme that focuses on the entrepreneurial mindset and mobilisation of social, cultural and economic assets” that locate opportunities for sustainable growth of the creative and ancillary sectors through “knowledge exchange, skills development, awareness of well-being and access to resources such as toolkits” (p. 39).

Furthermore, the strategy aims to “support sustainability within the creative and cultural sectors through measures that reflect new models of creation, production and distribution”. This measure is meant to address current, Europe-wide efforts at nurturing sustainable models of development that are rooted in local initiatives and branch outwards to network and combine practices that may share similar challenges and benefit from shared experience. Such a perspective is being projected by European institutions with a view to the European work plan for culture 2023–2026 by invoking policy and practice that acknowledges the way “(c)ulture makes a significant contribution to sustainable development, the economy and social inclusion, enhancing territorial cohesion” (Council of Ministers, 2002, p. 6).

Practitioners in the field of cultural tourism are aware of a great body of work both in terms of research and activity that is invested in and stems from the field. However, they are also aware that more may be done to close the gap between theory and practice and allow synergy and mutual influence to flourish (Stumpf et al., 2016). Stakeholders with a practical involvement in the field adopt a number of methodologies with which to build bridges. For instance, they may support more proximity between operators in distinct yet related fields, encourage further decentralisation in the governance structures shaping practice in order to

TRENDVI FLUKTUACIJE NA MALTI I GOZU: 2017. – 2022.

Kao što je istraženo i argumentirano, lokalni akteri mogu se dalje referirati na inovativne pristupe kulturnom turizmu, na način koji im može biti od koristi na temelju vlastite percepcije i razumijevanja njihove tradicije, kulture i prioriteta (Richards & Sabino, 2022.). Analiza kvantitativnih podataka dobivenih iz dosad najsveobuhvatnijeg i najpouzdanijeg skupa statističkih podataka o kulturnom turizmu na Malti prije pandemije COVID-19, odnosno podataka Turističke zajednice Malte za razdoblje 2005. – 2017., ukazuje na naizgled povećanu svijest o održivom upravljanju lokalitetima baštine i drugim materijalnim i nematerijalnim resursima u zajednici.

Podaci iz tog razdoblja upućuju na to da je velik dio lokaliteta zadržao svoj udio posjetitelja na Malti, uz povećanje broja u odnosu na ukupni porast dolaznog turizma na Malti, za oko 100%. Stabilnost postotaka turističke atrakcije, izračunata na temelju stvarnih posjeta lokalitetima, ukazala je na pozitivan trend, u cjelini. Ako zanemarimo povremena povećanja i smanjenja broja posjetitelja, osobito u područjima koja još uvijek nisu uništena urbanom gradnjom, a najznačajnije je u Tri grada poznata kao Cottonera (porast s 27,8% 2005. na 35,8% 2017.) i područjima na još uvijek relativno zelenom otoku Gozo (na primjer Citadela s 80,5% na 86,8% između 2015. i 2017.), moglo bi se primijetiti da lokalne i regionalne vlasti uspijevaju uravnotežiti urbani razvoj i prometne napore na svojim područjima, na načine koji su izravno ili neizravno povezani s dvostrukim povećanjem turizma tijekom više od desetljeća, s razvojem modela koji je dotad funkcionirao.

Međutim, istraživanje postpandemijskih trendova koji obuhvaćaju oporavak turizma općenito, a konkretnije kulturnog turizma, sugerira zabrinjavajući razvoj koji naginje prema gubitku ravnoteže, neodrživom razvoju i lošem

isolate untoward financial or political influence, and advise political leadership in ways that may help inform long-term vision. Reflecting current trends shaping the gestation of cultural resources at local level, authorities in Malta seem to express a shared belief in being able to put locally enhanced tools in hand to generate innovative and sustainable ways of interaction with their own and other communities, in Malta as well as internationally (Local Councils Association, 2021).

FLUCTUATING TRENDS IN MALTA AND GOZO: 2017 – 2022

As has been researched and argued, local players may further relate to innovative approaches to cultural tourism in ways that may be of benefit to them on the basis of their own perception and understanding of their traditions, cultural ways and priorities (Richards & Sabino, 2022). An analysis of quantitative data sourced from what remains to date the most comprehensive and reliable set of statistics on cultural tourism in Malta pre-dating the COVID-19 pandemic, namely the Malta Tourism Authority data for 2005–2017, one notes the seemingly heightened awareness of community-based, sustainable governance of heritage sites and other tangible as well as intangible resources.

Data from this period suggests that a large proportion of localities had maintained their share of visitors to Malta by increasing numbers in proportion to the overall increase, circa by 100%, of inbound tourism to Malta. The stability of percentages of tourism attraction, calculated on actual visits registered across the localities, indicated an overall positive trend. Occasional increases and decreases aside, notably in areas still not overcome by urban construction, and most tellingly in the Three Cities known collectively as Cottonera (from 27.8% in 2005 to 35.8% in 2017) and areas in the still relatively green island of Gozo (for instance the Citadel from 80.5% to 86.8% between 2015 and 2017), one could note that local and regional

upravljanju resursima. Način na koji su urbana središta turističkih atrakcija dobila na složenosti, a izgubila na privlačnosti, kao i na kvaliteti života za zajednice, upozoravaju na mogućnost da se resursi ne planiraju, ne prioritiziraju i ne koriste na održiv način (Camilleri, 2022.). Zabrinutost zbog prepreka koje mogu spriječiti održivi razvoj sektora na Malti nije ništa novo (Dodds, 2007.). Ipak, noviji problem proizlazi iz naizgled rastućeg jaza između politike i prakse, kao i straha da se u smislu neodrživih praksi (EY, 2022.) postigla prekretnica ili da se došlo do točke s koje nema povratka.

Kao što je navedeno, pitanja vezana uz stagnaciju, kao i mogući obrat okolnosti i gubitak privlačnosti, signalizirana su prije pandemije. Dok se činilo da ukupne brojke iz tog razdoblja opravdavaju određeni stupanj optimizma, znakovi zabrinutosti su očigledni. Kako bi se to ilustriralo, možemo navesti nekoliko primjera. Ne iznenađuje da su turistički posjeti Valletti, glavnom gradu, već 2017. godini, uoči proglašenja europskom prijestolnicom kulture, iznosili 89,7% te od tada nisu nadmašeni (Ebejer i sur., 2020.). Povijesna središta Mdine, stare prijestolnice i okolnog Rabata, zadržala su do te godine standardni trend od 69%. Naposljetku, činilo se da visoko urbanizirani i gusto naseljeni gradovi Sliema, St. Julians i St. Paul 's Bay na sjeveru i Marsaxlokk i Marsascula na jugu gube na privlačnost i, unatoč pomalo nostalgичnom imidžu koji su im turističke agencije dale pod krinkom ribarskih sela koja podsjećaju na gotovo izumrle pomorske tradicije. Kreatori politika i dionici u turizmu moraju se žurnije i ozbiljnije nego ikad pozabaviti budućnošću donošenja politike kulturnog turizma. Moguće je da će si postaviti sljedeća pitanja:

- i. može li turizam općenito i konkretnije kulturni turizam povratiti održivost?, i
- ii. ako da, koje alate je moguće implementirati kako bi se dugoročno povratila zdrava ravnoteža?

authorities were managing to balance urban development and transportation stresses on their territories, in ways that were directly or indirectly related to the two-fold increase in tourism over more than a decade, with the development of a model that had worked up till then.

However, research into post-pandemic trends capturing the recovery of tourism generally, and cultural tourism more specifically, suggests a worrying development that gestures towards the loss of balance, unsustainable development and the mismanagement of resources. The way urban centres of tourist attraction have gained in complexity and lost in attractiveness, as well as liveability for all communities concerned, have led to warning signs highlighting the possibility that resources are not being planned, prioritised and put to use in ways that value sustainability (Camilleri, 2022). Concerns at obstacles that may inhibit the sustainable development of the sector in Malta are not new (Dodds, 2007). Nevertheless, more recent concerns stem from the seemingly growing chasm between policy and practice as well as the fear that a tipping point, or point of no-return, in terms of non-sustainable practices, has been reached, and passed (EY, 2022).

As noted, issues related to stagnation, as well as a possible reversal of fortunes and loss of attractiveness, have been signalled before the pandemic. While overall figures from this period seemed to justify a degree of optimism, signs for concern were evident. In order to illustrate this point, a few examples may be given. It may not be surprising to note that tourism visits to Valletta, the capital city, had already tapered at 89.7% in 2017, on the eve of the European capital of culture, and not to be surpassed since (Ebejer et al., 2020). The historical centres of Mdina, the old capital, and surrounding Rabat, maintained a standard trend of 69% by the same year. Finally, the highly urbanised and densely populated towns of Sliema, St Julians and St Paul's Bay in the north and Marsaxlokk and Marsascula in the south seemed to lose attraction in spite of the somewhat nostalgic image that

Gozo: mikrolaboratorij za istraživanje održivog kulturnog turizma

U ovom odjeljku razmotrit će se kako, s jedne strane, europske i lokalne funkcije već pokazuju različite stupnjeve neposrednosti, dok s druge strane postoji prostor za bliže odnose među njima. Ova perspektiva će biti usvojena pozivajući se na otok Gozo.

Gozo je mali, gusto naseljen i društveno vrlo aktivan otok. Površine je 67 četvornih kilometara, nalazi se 7 kilometara od Malte i ima populaciju od oko 35 000 stanovnika. Otkako se Malta pridružila EU 2004. godine, Gozo razmatra inoviranje svojih tradicionalnih, provjerenih pristupa turizmu. Rezultati su uvjerljivo pomiješani. U nastavku slijedi pet aspekata koje vrijedi istaknuti kako bi se ilustriralo kako nam ova studija slučaja u olakotnim okolnostima u kulturnom turizmu može pomoći da razumijemo i poboljšamo trenutnu praksu, istovremeno približavajući međunarodnu i lokalnu praksu:

i. Gozo je vrlo bogat baštinom. Baština je jedna od najjačih točaka otoka. Valja napomenuti da je, u usporedbi s upravljanjem kulturnom baštinom na Malti, baština na Gozu usađena u bogatiji, relativno cjelovit društveni kontekst u kojem ona obavlja svoju funkciju u skladu s onim vrijednostima koje su joj dodijeljene prema definicijama materijalne kulturne baštine UNESCO-a. Nadalje, čini se da se te definicije odnose na razumijevanje nematerijalne kulturne baštine, kako je opisano u Faro Konvenciji.

Može se reći da otok još uvijek uživa neznatnu komparativnu prednost u odnosu na Maltu jer može ponuditi relativno višu razinu blagostanja i kvalitete života stanovnicima i posjetiteljima. Okvirni uvjeti koji se ovdje koriste obvezni su, jer stopa degradacije Goza zbog neobuzdane gradnje i urbanog neplaniranog širenja uzima svoj danak kroz kvalitetu života i turizma (Gozo News, 2022.). Do nedavno su relativni standardi zdravog načina života, koje je uživao Gozo, privlačili domaće turiste, to jest stanovnike

tourism agencies and assigned to them in the guise of fishing villages that recalled maritime traditions that have nearly died out. More urgently than ever, policy makers and tourism stakeholders need to address serious concerns about the future of cultural tourism policy-making. Possibly, they may ask themselves the following questions:

- i. can tourism generally and cultural tourism more specifically regain sustainability?, and
- ii. if so, which tools may be implemented to regain a healthy balance in the long term?

Gozo: a micro lab for research into sustainable cultural tourism

This section will consider how while, on the one hand, European and local functions already display various degrees of proximity, on the other there exists room for closer relations between them. This perspective will be adopted with reference to the island of Gozo.

Gozo is a small, dense and socially highly active island. It measures 67 square kilometres of surface area, lies 7 kilometres from Malta and has a population of circa 35,000. Since Malta joined the EU in 2004, Gozo has considered innovating its traditional, tried-and-tested approaches to tourism. Arguably, results have been mixed. Below are five aspects worth highlighting in order to illustrate how this case study in mitigated results in cultural tourism may help us understand as well as improve on current practice while bringing international and local practice closer:

i. Gozo is very rich in heritage assets. The heritage aspect is one of the stronger points of the island. It is worth noting that when compared to cultural heritage management in Malta, heritage assets in Gozo are embedded in a richer, relatively still wholesome, social context within which they perform their function according to those values that are assigned to them according to the tangible cultural heritage definitions of UNESCO. Furthermore, they seem to relate better to the

Malte, zatim međunarodne radnike na Malti koji preferiraju Gozo zbog njegove ravnoteže između relativne izolacije s jedne strane i dostupnosti glavnih sadržaja na Malti s druge strane (posebno zračne luke), kao i, naposljetku, dnevne izletnike i druge turiste. Nažalost, sada je jasno da, dok su, općenito govoreći, Gozitani i drugi građani i posjetitelji bili svjesni i dosljedni u tome da ne žele ponoviti prekomjerni razvoj koji je zahvatio Maltu, je do toga ipak došlo (Ebejer i sur. 2018.).

ii. U prijelazu iz tradicionalne društvene stvarnosti u dinamičniji kontekst, čini se da Gozo još uvijek uživa još jednu komparativnu prednost, intimno povezanu s prvom gore navedenom točkom. To je prirodni geografski identitet koji razlikuje Gozo od Malte. Geografska dimenzija pridonosi posebnom identitetu i kulturnom izražavanju koje razlikuje mnoge razine kulturnog života na otoku, od tradicionalnih vjerskih proslava – festivala i karnevala do rituala koji uključuju pripremu i konzumaciju hrane. Geografija otoka seže do vremena prije bilo kakvih formalnih ili neformalnih regionalnih granica koje su od tada definirale upravu. To je dalo otoku Gozo trajan osjećaj identiteta i društvene pripadnosti te blizak pristup kulturnom, vjerskom i društvenom životu inspiriranom korijenima. Ministarstvo nadležno za otok osnovano je krajem 1980-ih. To je vjerojatno dalo Gozu dosljednost i stabilnost zahvaljujući veličini jurisdikcije, koja je zauzvrat ojačana osnivanjem lokalnih (1993.) i regionalnih vijeća (također 1993., ali od tada postoje i podvijeća).

iii. Jedan od deklariranih prioriteta malteških vlasti u ostvarivanju strateških ishoda koji se tiču obnove gozitanske kulture jest odvajanje suvremenog kulturnog izričaja, koji je uklopljen u tradiciju, prema turističkim tržištima koja su još uvijek uglavnom neistražena (Arts Council Malta, 2022a). Pokretanje regionalne kulturne strategije na Gozu, uz strategije za svaku regiju, koja proizlazi iz gore opisane nacionalne strategije, najnoviji je korak u tom smjeru. Uprava za regionalni razvoj Goza (GRDA) podržala je ovu viziju i učinila je svojom kroz paralelni rad

understanding of intangible cultural heritage as described by the Faro Convention.

It may be argued that the island still enjoys a slight comparative advantage over Malta in being able to offer a comparatively higher level of wellbeing and quality of life for residents and visitors. The tentative terms used here are mandatory, as the rate of degradation of Gozo due to unbridled construction and an urban sprawl that has been not properly planned and is taking its toll on quality of life and tourism (Gozo News, 2022). Up till the recent past the relative healthy lifestyle standards enjoyed in Gozo contributed towards attracting internal tourists, namely Maltese residents, international workers in Malta who sought Gozo for its balance between relative isolation on the one hand and accessibility to the main facilities available in Malta, particularly the airport, on the other, as well as day trippers and other tourists. Unfortunately, it may be now noted that while, generally speaking, Gozitans and other citizens and visitors, have been conscious about and consistent in not wanting to replicate the overdevelopment that has engulfed Malta, this is now the case (Ebejer, et al. 2018).

ii. While markedly in transition from a traditional social reality to a more dynamic context, Gozo still seems to enjoy another comparative advantage, intimately related to the first point made above. This is the natural geographic identity distinguishing Gozo from Malta. The geographical dimension contributes to the particular identity and cultural expression that distinguishes many levels of cultural life on the island, from the traditional religious celebrations known as festi and carnival to rituals surrounding the preparation and consumption of food. The geography of the island goes back to before any formal or informal regional boundaries that have since defined governance. This has endowed Gozo with a persistent sense of identity and social belonging that has bred a close, roots-inspired approach to cultural, religious and social life. A ministry responsible for the island was established at the end of the 1980s. This has arguably granted Gozo consistency and stability

(GRDA, 2021.). Prostora za suradnju među državnim agencijama ima u izobilju, jer je vidljiva fragmentacija i institucionalna udaljenost među subjektima koji nominalno djeluju na istom području i dijele zajedničke interese i resurse (Serracino Inglott, 2012.).

Unatoč različitim, doduše sporadičnim i povremenim naporima, prevladavaju napori socijalnog poduzetništva u području kulturne prakse, koji razmatraju inovativne načine komuniciranja suvremenog aspekta gozitanskog stvaralaštva. Čini se da je upravljanje prirodnim i baštinskim dobrima postiglo stabilnu razinu, također dovoljno snažnu da izdrži njegovu neizbježnu i donekle potrebnu komercijalizaciju, kao i stalne prijetnje društvenom tkivu od prekomjernog razvoja. Vjerske i karnevalske aktivnosti lokalno su u vlasništvu vrlo aktivnih zajednica, uključujući i glazbenike i vlasnike obrta koji sudjeluju u generiranju i izvođenju marševa, strastvenih predstava i procesija. Novije gore navedene strategije imaju za cilj istražiti postojeće, inovativne prakse koje uključuju proporcionalno velik broj suvremenih umjetnika iz i s prebivalištem u Gozu. Nadamo se da će se u malenom kontekstu kojeg Gozo nudi održati razvoj održivih praksi u kulturnom turizmu.

iv. Kao posljednju točku valja napomenuti da pripreme za Europsku prijestolnicu kulture (EcoC) Malte 2031. uključuju iskaz interesa Rabata (Victoria), glavnog grada Goza. Trenutačni rad je spor, ali strategija mora poduprijeti koordinirane napore, koji će se na kraju provesti u praksi, s ciljem podupiranja i usmjeravanja poboljšanja kulturnog turizma. Svi subjekti, uključujući nadležna državna tijela koja se sastoje od ministarstva, regionalnog vijeća i lokalnih vijeća, trebala bi biti u mogućnosti poduprijeti napore socijalnih poduzeća u kulturnom turizmu, od umjetnika, upravitelja baštine i drugih poduzetnika uključenih u centre zajednice, kako bi se održivim sredstvima ispunili jasno utvrđeni, realistični planovi.

thanks to the size of the jurisdiction, in turn bolstered by the establishment of local councils (1993) and regional ones (also 1993 but since added to followed sub-divisions).

iii. One of the declared priorities for Maltese authorities in pursuing the development of strategic outcomes in relation to Gozitan culture-led regeneration is the tapping of contemporary cultural expression that is wedded with tradition in a way that may tap into tourism markets that are yet largely unexplored (Arts Council Malta, 2022a). The launch of a regional strategy for culture in Gozo, alongside that of one for each region, stemming from the national strategy described above, is the latest step in this direction. The Gozo Regional Development Authority (GRDA) has espoused this vision and made it its own through parallel work (GRDA, 2021). Room for collaboration across state agencies is ample, since fragmentation and institutional distance among entities nominally operating in the same field and sharing common interests and resources, is evident (Serracino Inglott, 2012).

In spite of various, admittedly sporadic and intermittent efforts, social enterprise efforts in the field of cultural practice that considers innovative ways of communicating the contemporary aspect of Gozitan creativity is underwhelming. The management of natural and heritage assets seems to have achieved a stable level, also robust enough to withstand its inevitable, and somewhat necessary commercialisation, and the constant threats to the social fabric from overdevelopment. Religious and carnival activities are locally owned by significantly active communities, including band music and crafts producers intimately involved in the generation and performance of marches, passion plays and processions. Recent strategies referred to above aim to explore existing, innovative practices that include a proportionately high number of contemporary artists from and residing in Gozo. It is hoped that the minute context provided by Gozo may sustain the development of sustainable practices in cultural tourism.

Stoga, u zaključku ovog odjeljka, istodobno pokazujući da su svjesni i sposobni informirati o praksi putem međunarodno dogovorenih standarda, lokalni i regionalni akteri trebaju popuniti postojeće praznine kulturnog turizma na način koji bi koristio stanovnicima i posjetiteljima. Strateški pristup koji povezuje inovativne modele lokalnih pristupa održivom razvoju može omogućiti pozitivan i pravodoban odgovor na trenutne i predvidive izazove.

Socijalno poduzetništvo u području unutarnje luke: Il-Hamrun

Ovaj završni dio govori o glavnim načelima socijalnog poduzetništva u kulturnom turizmu u drugom području koje je važno za lokalni turizam, odnosno području unutarnje luke. Postoje dokazi o prijenosu politike iz međunarodnog u lokalni kontekst. Međutim, postoji velika mogućnost daljnjeg razvoja kapaciteta koji su ugrađeni u lokalitete kako bi se potaknulo sudjelovanje zajednice. To posebno vrijedi u slučaju kulturno i etnički raznolikih populacija, kao što je slučaj s područjem unutarnje luke.

Stoga bi uspješna praksa socijalnog poduzetništva u području kulturnog turizma trebala podesiti akcije i rezultate i uskladiti ih s ulogom zajednice i njezine raznolikosti. Bogata ljudska dimenzija, premošćivanje povijesnih tradicija i suvremene raznolikosti, zajedno s prirodnim i ljudskim okruženjem koje se radikalno razlikuje od onog o kojem se prethodno raspravljalo, naime od Goza, zahtijeva posebnu akciju koja bi bila usmjerena na multikulturalno, mlado dinamično lokalno stanovništvo koje stalno komunicira s posjetiteljima Malte, te koje je usredotočeno na glavni grad, Vallettu. Međutim, područje unutarnje luke proteže se izvan glavnog grada. Doista, procjena potencijalnih mogućnosti koje ima socijalno poduzetništvo u kulturnom turizmu odnosi se na grad Hamrun, koji je osnovan kasnije i čija populacija raste iz dana u dan.

Izvan Vallette, ali opet vrlo blizu, Hamrun karakterizira raznolika populacija koja uključuje

iv. As a final point, it is worth noting that pending preparations for the European Capital of Culture (EcoC) in Malta in 2031 include an expression of interest by Rabat (Victoria), the capital of Gozo. Current work is slow, but coordinated and maintained efforts need to be supported by a strategy, eventually put into practice, aimed at supporting and guiding the further improvement of cultural tourism. All entities, including the pertinent state authorities consisting of the ministry, the regional council and the local councils should be able to sustain efforts by social enterprises in cultural tourism, spanning from artists, heritage managers and other entrepreneurs involved with community centres, in order to meet clearly-identified, realistic plans through sustainable means.

Therefore, in conclusion of this section, while displaying awareness and various degrees of capacity to inform practice through internationally-agreed standards, local and regional actors need to address the existing gaps in cultural tourism in a way that would benefit residents and visitors alike. A strategic approach that connects innovative models of sustainable development local approaches may enable a positive and timely response to current and foreseeable challenges.

Social enterprise in the Inner Harbour Area: Il-Hamrun

This final section takes into consideration the main principles of social enterprise with regard to cultural tourism in another area that is important in terms of local tourism, namely the Inner Harbour Area. Evidence of policy transfer from international to local contexts is in place. However, there is a great deal of possibility to further develop capacities that are embedded in localities in order to spur on community participation. This is particularly true in the case of culturally and ethnically diverse populations as is the case with the Inner Harbour Area.

Therefore, successful practice of social entrepreneurship in the field of cultural tourism should calibrate actions and deliverables towards the

etablirane zajednice i recentnije doseljenike iz migrantskih skupina koje su tražile i pronašle, u ovom gradu iz devetnaestog stoljeća, prilagodljiv, pristupačan i priuštiv dom, barem za sada, koji ima potencijal u onoj vrsti kulturnog turizma koja bi se više naslanjala na suvremeni kulturni izričaj nego na lokalitete ukorijenjene u povijesti. Hamrun, kao i drugi manje povijesno značajni, ali kulturno dinamični noviji gradovi, nudi različite izazove svojim stanovnicima i posjetiteljima, posebno zato jer ima ponešto oskudnije resurse i planove za društvene aspekte različitih zajednica, koji, u konačnici, mogu rezultirati napetošću i preliti se u sporadična žarišta koja naginju nasilju (Meilak, 2022.). Stoga inovativni modeli suradnje s poslovnom zajednicom, koju vode i često posjećuju različiti članovi zajednice, nude zanimljive alternative društveno osjetljivim i vrijednim kulturnim pristupima društvenom životu zajednice.

Kao i u slučaju Goza, možemo definirati pet glavnih područja u kojima se može djelovati:

i. Prvi element leži u raznolikim zajednicama koje su dijelom društvenih i ekoloških promjena, doprinose mogućnostima i izazovima te ih zajedno stvaraju. One imaju ključnu ulogu kao dionici planova koji mogu slijediti informiranu politiku i provedbu projekta. Primjer kojeg možemo nazvati najboljom praksom je sljedeći: Komisija za migrante poduprla je niz malih projekata, uključujući nekoliko njih u Hamrunu, u okviru programa “Hospitality Fund”. Komisija za migrante surađuje s migrantskim zajednicama na Malti i nakon posjeta pape Franje 3. travnja 2022. pružila je podršku “SEED inicijativama” (sustainable development and green economy – održivi razvoj i zelena ekonomija) malih razmjera koje djeluju na kulturnoj razini i potiču socijalno poduzetništvo. Cilj je djelovanja “njegovati kulturu susreta, promicati gostoprimstvo i miran suživot” i “osnažiti imigrante da dijele svoju kulturnu baštinu u duhu dijaloga” (Komisija za migrante, 2022.).

role of the community and its diversity. The rich human dimension, bridging historical traditions and contemporary diversity, together with the natural and human-made environment that is radically different from that previously discussed, namely Gozo, require particular action aimed at a multicultural, young and dynamic local population that interacts constantly with the bulk of visitors to Malta centring on the capital city, Valletta. However, the Inner Harbour Area extends beyond the capital. Indeed, the assessment of future possibilities for further social enterprise activity in cultural tourism addresses the more recently established and increasingly populated town of Hamrun.

Outlying Valletta by a small distance, Hamrun is characterised by a varied population that includes established communities and recent arrivals from migrant groups that have sought, and found, in this nineteenth-century town, a malleable, accessible and affordable home, at least for the time being, that has potential for a kind of cultural tourism more in touch with contemporary cultural expression than other localities that may be more entrenched in history. Hamrun, like other less historically significant, yet culturally vibrant recent towns, exhibits various challenges for residents and visitors, particularly because of somewhat scarce resources and plans dedicated to social aspects of the different communities that may lead to tensions and overflow into sporadic flash points displaying violence (Meilak, 2022). Therefore, innovative models of engaging with the business community led and frequented by the diverse community members, offers interesting alternatives for socially sensitive and value-laden cultural approaches to the communities’ social life.

As in the case of Gozo, five main areas for action may be identified:

i. The first element lies in the diverse communities that are part of and contribute to the opportunities and challenges of the social and environmental change they co-create. They have a key role as stakeholders of plans that may follow informed policies and ensuing project implementation. One

ii. Raznolikost zajednica leži u miješanju tradicionalno ukorijenjenih, lokalnih ljudi koji izražavaju svoje tradicije, s jedne strane, i općenito mlađih društvenih skupina koje žive, rade i prakticiraju svoju vjeru i kulturu na načine koji se mogu razlikovati, pa čak i izazivati prvu skupinu, dok se, s druge strane, na razne maštovite načine miješaju. Kulturno izražavanje i zajednički osjećaj prostora odvija se u tradicionalnim klubovima, sezonskim svečanostima, te posebno kroz pripremu i konzumaciju hrane, ali i kroz sport. Poduzetnička inicijativa vidljiva je u modelima poslovnog razvoja, dobrovoljnim akcijama, javnoj službi i brizi o lokalitetima te izražavanju vjerskog života kroz rituale. To su neki od aspekata koji se mogu smatrati obećavajućima i koje treba pratiti te na njima graditi.

iii. Urbana struktura Hamruna ne dopušta velike zelene površine. Štoviše, lučko područje izvan svojih granica, u susjednoj staroj luci Marsa, ograničava bilo kakvu ekspanziju ili raspored. Ipak, spoznaja da su otvoreni prostori za rekreaciju u prirodnim sredinama ograničeni znači da treba preispitati funkciju postojećih zgrada, bilo da su javne, privatne ili u crkvenom vlasništvu, kako bi one postale platforme za razvoj osjećaja zajedničkog, javnog prostora koji nije nužno komercijaliziran. Lokalni akteri civilnog društva u procesu su pretvaranja prostora u krovne vrtove, rekreacijske i obrazovne prostore i područja koja generiraju prirodnu niskozagađujuću energiju. Utjecaj na društvo može biti pozitivan tako što će se regenerirati gospodarske aktivnosti, oživjeti duh društvenog vlasništva i ponosa, njegovati osjećaj zajedničkih, podijeljenih javnih/privatnih ciljeva s dugoročnim ishodima za buduće generacije i provoditi održive promjene.¹

iv. Diskretne aktivnosti lokalnih vlasti, crkve i organizacija civilnog društva koje su u tijeku, povezuju svakodnevne poslovne i građanske aktivnosti s kulturnim, ekološkim i gospodarskim stupovima europskih modela kojima se promiče održivi razvoj. Akcijski plan Europske komisije za kružno gospodarstvo (2020.) jedan je od

instance that may be referred to as a best practice consists of the following example. The Migrants Commission has supported a number of small projects, including a few in Hamrun, through its Hospitality Fund. The Migrants Commission works with migrant communities in Malta and following the visit by Pope Francis on 3 April 2022, it has been supporting small-scales “seed-initiatives” that work at the cultural level and encourage social entrepreneurship. Actions aim to “nurture a culture of encounter, promote hospitality and peaceful co-existence” and “empower immigrants to share their cultural heritage in a spirit of dialogue” (Migrants Commission, 2022).

ii. The diversity of the communities lies in the intermingling of traditionally embedded, local people, expressing their own traditions, on the one hand, and generally younger social groups that live, work and practice their religious and cultural forms in ways that may differ from and even challenge, the former group, while at other blend in innovative ways. Cultural expression and a shared sense of space are found in traditional band clubs, seasonal festivities, the preparation and consumption of food and sports, in particular. Entrepreneurial initiative is witnessed in business development models, voluntary aggregations, public service and upkeep of the locality and the expression of religious life through rituals. These are some of the aspects that may be perceived as promising and to look out for and built on.

iii. The urban structure of Hamrun does not allow for large green spaces. Furthermore, harbour area just outside its confines, in the neighbouring old port of Marsa, restricts any expansion or configuration. Nevertheless, the realisation that open areas for recreation in natural environments are limited suggests the need to review the function of existing buildings, be they public, private or church-owned, to act as platforms for the development of a sense of common, public space that is not necessarily commercialised. Local civil society actors are in the process of promoting the conversion of spaces into rooftop gardens, recreational and educational spaces and areas for the generation of naturally-fuelled,

instrumenata koje lokalni akteri provode kako bi postigli održive razine proizvodnje i potrošnje, koje se posebno bave ciljevima održivog razvoja SDG12.²

v. Napori kako bi se ostvarila socijalna dobrobit od Akcijskog plana za kružno gospodarstvo nailaze na niz izazova. Oni mogu biti zakonodavni, financijski i organizacijski. Postoje strukture potpore kako bi se suočilo s tim izazovima. Članstvo Malte u EU-u omogućuje pristup znanju, institucionalnim kapacitetima i fondovima koji su tijekom proteklih dvadeset godina bili usmjereni na uključenost dionika, razvoj funkcionalnih modela za poticanje održivih praksi te uključivanje javnih tijela i privatnih ili građanskih dionika u podupiranje i ubrzavanje prijelaznih procesa, koji čine kružno gospodarstvo kao dio društveno odgovornih i održivih praksi koje se primjenjuju i na socijalno poduzetništvo u kulturnom turizmu.

ZAKLJUČAK: GLAVNI IZAZOVI SOCIJALNOG PODUZETNIŠTVA U KULTURNOM TURIZMU U LOKALNOM KONTEKSTU

Gore navedene studije slučaja prikazuju primjere izazova i mogućnosti kako poboljšati pristup socijalnom poduzetništvu u kulturnom turizmu. Miješanje tradicionalnih praksi s inovativnim praksama, čiji je cilj poboljšanje suradnje između različitih članova malteških suvremenih raznolikih zajednica, može pridonijeti daljnjoj praksi. Postoje različiti društveni konteksti, kao što je prikazano u Gozu s jedne strane te, s druge strane, u području Unutarnje luke, s posebnim osvrtom na Hamrun. Navedeni primjeri ilustriraju postojeće i potencijalne načine informiranja o politikama i provedbenoj praksi na lokalnoj razini, u skladu sa širim međunarodnim modelima.

Pravovremeno održivo djelovanje koje se temelji na zajednici i podržava modele socijalnog poduzetništva može podržati različite sektore društva. Na primjer, takvi napori mogu zaštititi

low-polluting energy. The impact on society may be positive in terms of regenerating economic activity, reviving the spirit of community ownership and pride, nurturing a sense of identification of common, shared public/private goals with long-term outcomes for future generations, and implementing sustained and sustainable change.¹

iv. Low-key yet ongoing activity by local authorities, the church and civil society organisations are linking everyday business and civic action to the cultural, environmental and economic pillars of European frameworks promoting sustainable development. The European Commission Circular Economy Action Plan (2020) is one of the instruments that local players have been in the process of implementing in order to achieve sustainable levels of production and consumption addressing SDG12 in particular.²

v. Efforts at reaping social benefits from implementing the Circular Economy Action Plan face a series of challenges. These may be legislative, financial and organisational. To face these challenges, support structures do exist. Malta's EU membership gives access to knowledge, institutional capacity and funds that over the past twenty years have addressed various levels of stakeholder engagement, the development of functioning frameworks to encourage sustainable practices and the involvement of public authorities and private or civic stakeholders to support and speed up the transitional processes that make up the circular economy as part of socially responsible and sustainable practices that are also applicable to social entrepreneurship in cultural tourism.

CONCLUSION: MAIN CHALLENGES TO SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN CULTURAL TOURISM IN THE LOCAL CONTEXT

The case studies provided and discussed above provide some examples of the challenges and possibilities for further improvement in approaches towards social entrepreneurship in cultural

poslovne zajednice, koje djeluju u kulturnom turizmu, od cikličke oskudice resursa i s tim povezane nestabilnosti cijena. Stvaranje novih poslovnih prilika i tržišta na temelju inovativnih i učinkovitijih načina proizvodnje i potrošnje dobara i usluga, ukorijenjenih u značenju i vrijednosti koje pružaju same zajednice, je obećavajuće. Nadalje, stvaranje poslovnih prilika koje su usklađene s potrebama, dostupnim mogućnostima obrazovanja i postignutim vještinama može dovesti do veće socijalne interakcije, razmjene i kohezije. Takvi naponi mogu značajno doprinijeti razvoju društveno relevantnih praksi u područjima kao što su Gozo i Unutarnja luka.

U cilju strateškog promicanja socijalnog poduzetništva u kulturnom turizmu preporučuju se daljnja istraživanja i suradnja na lokalnoj razini i putem međunarodnih mreža. Istraživanje koje pridonosi politici i praksi trebalo bi biti usmjereno na pružanje potpore nacionalnim i lokalnim vlastima u popunjavanju postojećih praznina u područjima socijalnih aspekata kulturnog turizma. Ono bi trebalo biti usmjereno na članove zajednice koji mogu ulagati u sebe, svoje kapacitete i vještine, na način koji je ostvariv i održiv. Društveni i gospodarski kontekst razlikuju se i kao takvi mogu omogućiti usvajanje one politike i prakse koja će se promjenjivo primjenjivati na složenu stvarnost unutar različitih kulturnih stvarnosti, na način koji omogućuje suradnju na lokalnoj, nacionalnoj i europskoj razini.

tourism. The blending of traditional practices with innovative ones that aim to enhance the collaborative possibilities between different members of contemporary Malta's diverse communities may support further practices as those discussed. Different social contexts exist, as exemplified with regard to Gozo on the one hand and the Inner Harbour Area, with particular reference to Ħamrun, on the other. Examples provided illustrate existing and potential future ways of informing policy and implementing practice at the local level in consonance with wider, international frameworks.

Timely, sustained and sustainable action that is community-based and supports social entrepreneurship models may support various sectors of society. For instance, such efforts may bolster the protection to business communities operating in cultural tourism against the cyclical scarcity of resources and the associated volatility of their prices. The creation of new business opportunities and markets on the basis of innovative and more efficient as well as effective ways of producing and consuming goods and services, rooted in meaning and value endowed by the communities themselves, is promising. Furthermore, the generation of work opportunities that are synchronous to the needs, education opportunities available and skills achieved may lead to opportunities for greater social interaction, exchange and cohesion. Such efforts may contribute significantly to the development of socially relevant practices in areas like Gozo and the Inner Harbour Area.

In order to strategically promote social entrepreneurship in cultural tourism, further research and cooperation locally as well as through international networks is recommended. Research that informs policy and practice should aim at supporting national and local authorities to address the existing lacunae in areas of activity related to social aspects of cultural tourism practice. It should target members of the community that may invest in themselves, their capacities and skills, in

BILJEŠKE

¹ <https://maltacvs.org/volonterski/circe/>

² https://environment.ec.europa.eu/strategy/circular-economy-action-plan_en

way that are achievable and sustainable. Social and economic contexts differ and as such may allow for opportunities to adopt policy and practice that variably applies to different complex realities within the variety of cultural realities in ways that enable cooperation at local, national and European levels.

REFERENCES

¹ <https://maltacvs.org/volonterski/circe/>

² https://environment.ec.europa.eu/strategy/circular-economy-action-plan_en

LITERATURA / LITERATURE

- ARTS COUNCIL MALTA (2022). Strategy 2025. <https://www.artscouncilmalta.org/pages/guidance-advice/acm-publications/strategy-2025/>
- ARTS COUNCIL MALTA (2022a). Regional Cultural Strategies 2031. <https://www.artscouncilmalta.org/news/the-design-of-the-first-regional-cultural-strategies>
- BRUSASCO, PAOLO (2018). *Dentro la devastazione: L'ISIS contro l'arte di Siria e Iraq*. La nave di Teseo
- CAMILLERI, BERNICE (2022). "Recent surveys on youth morale and unsustainable tourism 'a slap in the face,' says NOUV Founder". <https://maltceos.mt/recent-surveys-on-youth-morale-and-unsustainable-tourism-a-slap-in-the-face-says-nouv-founder/>
- CARUANA, VINCENT & NOGALES, ROCIO (2020). "Social Enterprises and their Ecosystems in Europe". Country Report Malta, European Commission
- COUNCIL OF EUROPE (2011). "Impact of European Cultural Routes on SMEs' innovation and competitiveness". https://www.researchgate.net/publication/220036074_Impact_of_European_Cultural_Routes_on_SMEs'_innovation_Competitiveness_and_Clustering
- COUNCIL OF EUROPE (2005). Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society. www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680083746
- COUNCIL OF MINISTERS (2022). Council resolution on the EU Work Plan for Culture 2023-2026, as approved by the Council (Education, Youth, Culture and Sport) at its meeting on 29 November 2022. <https://www.consilium.europa.eu/media/60399/st15381-en22.pdf>
- DEFOURNY, JACQUES, HULGÅRD, LARS & PESTOFF, VICTOR (2014). *Social Enterprise and the Third Sector: Changing European Landscapes in a Comparative Perspective*
- DEFOURNY, JACQUES & NYSENS, MARTHE (2008). "Social enterprise in Europe: recent trends and developments". *Social Enterprise Journal*, 4(3), pp. 202-228. European Commission (2021)
- DODDS, RACHEL (2007). "Malta's Tourism Policy: Standing Still or Advancing towards Sustainability?". *Island Studies Journal*, 2. 10.24043/isj.199
- DU CROS, HILARY & MCKERCHER, BOB (2020). *Cultural Tourism*, 3rd ed. Routledge, Oxon
- EBEJER, JOHN, XUEREK, KARSTEN & AVELLINO, MARIE (2020). "A critical debate of the cultural and social effects of Valletta 2018 European Capital of Culture". *Journal of Tourism and Cultural Change*, DOI: 10.1080/14766825.2020.1849240
- EBEJER, JOHN, MANGION, MARIE-LOUISE, BINGÜL, MERYEM BIHTER, KWIATKOWSKA, DOMINIKA (2018). "Rural landscape and tourism: A proposed policy for sustainable tourism in Gozo". https://www.academia.edu/68500699/Rural_landscape_and_tourism_a_proposed_policy_for_sustainable_tourism_in_Gozo
- EUROPEAN COMMISSION (2019). Social enterprises. https://single-market-economy.ec.europa.eu/%20sectors/social-economy/enterprises_en
- EUROPEAN COMMISSION (2018). The Environmental Implementation Review 2019. Country Report Malta. https://ec.europa.eu/environment/eir/pdf/report_mt_en.pdf
- EUROPEAN COMMISSION (2015). A New European Agenda for Culture. <https://ec.europa.eu/culture/policies/strategic-framework-for-the-eus-cultural-policy>
- EUROPEAN COMMISSION (2020). User guide to the SME definition. https://ec.europa.eu/%20regional_policy/sources/conferences/stateaid/sme/smedefinitionguide_en.pdf
- EY (2022). "Is Malta on an unsustainable path?" https://www.ey.com/en_mt/press-releases/is-malta-on-an-unsustainable-path--
- GOZO NEWS (2022). "Gozo's 'overdevelopment' is of 'serious concern' in the tourism sector". <https://gozo.news/98809/gozos-overdevelopment-is-of-serious-concern-in-the-tourism-sector/>
- GOZO REGIONAL DEVELOPMENT AUTHORITY (2021). Vision document for the Gozo Regional Development Authority. <https://grda.mt/category-publication/grda-documents/>
- LOCAL COUNCILS ASSOCIATION (2021). "Good Governance – Local Level". <https://www.lca.org.mt/law/good-governance-local-level/>
- MATOŠEVIĆ RADIĆ, MILIJANA; JUKIĆ, IVONA & ROJE, ANTONIJA (2020). "Increasing tourism through social entrepreneurship – the case of Croatia". *Journal of Corporate Governance*, 68, *Insurance and Risk Management*, 7(1), 25-38
- MEILAK, NICOLE (2022). "Immigration raids continue in Hamrun and Marsa, Malta Today". https://www.maltatoday.com.mt/news/national/119492/immigration_raids_continue_in_amrun_and_marsa#.Y5eEAXbMKUK
- MICALLEF, REBECCA & BORG, CHRISTINE (2022). "The social enterprise organisation – A new opportunity to enhance the well-being of the community". <https://ganado.com/news/practice-news/the-social-enterprise->

organisation-a-new-opportunity-to-enhance-the-well-being-of-the-community/

MIGRANTS COMMISSION (2022). Hopsitality Fund. <https://migrants.mt/actions/fund/>

MINISTRY FOR THE NATIONAL HERITAGE, the Arts and Local Government (2021). National Cultural Policy 2021, Government of Malta

PARLIAMENTARY SECRETARIAT FOR TOURISM, the Environment and Culture (2011). National Cultural Policy, Government of Malta

PARLIAMENT OF MALTA (2022). Social Enterprise Act. <https://legislation.mt/eli/cap/630/eng>

SERRACINO INGLOTT, STEPHEN (2012). "A Cultural Network for Fortifications in Malta: Planning and Feasibility". https://www.academia.edu/7839420/A_Cultural_Network_for_Fortifications_in_Malta_Planning_and_Feasibility

STUMPF, T., SANDSTROM, JENNIFER & SWANGER, NANCY (2016). "Bridging the gap: grounded theory method, theory development, and sustainable tourism research". *Journal of Sustainable Tourism*, 24, 1-18. 10.1080/09669582.2016.1149183

RICHARDS, GREG & SABINO, ALEXANDRA (2022). "The role of creative and tourism economies in tackling/reproducing urban and regional inequalities". UCLG Committee on Culture

UNESCO (2019). Culture | 2030 Indicators, 12. <https://unesdoc.unesco.org/%20ark:/48223/pf0000371562>

UNITED CITIES AND LOCAL GOVERNMENTS (2015). Strategic Priorities 2016-2022. https://www.uclg.org/sites/default/files/strategic_priorities_2016-2022.pdf

ZAHRA, S. A., GEDAJLOVIC, E., NEUBAUM, D. O. & SHULMAN, J. M. (2009). "A typology of social entrepreneurs: Motives, search processes and ethical challenges". *Journal of Business Venturing*, 24(5), 519-532